

Lirik folklor nümunələrində multikultural dəyərlərin ifadəsi və mənimsənilməsinin təşkili

Günəl Hümətova (Pəniyeva)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: gunelpeniyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8916-3484>

XÜLASƏ

Əsrlərin sınağından çıxan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri janr əlvanlığı, dil-üslub aydınlığı, poetik tutumu, xalqiliyi ilə daim diqqəti cəlb edir. Bu nümunələrin ən mühüm cəhətlərindən biri də onda digər xalqlara hörmət və ehtiramın ifadə edilməsidir. Məlumdur ki, Azərbaycan tarixən azsaylı xalqların, etnik qrupların vətəni olmuşdur. Azərbaycan türklərinin milli xarakterindəki insana hörmət, haqq-ədalətə tapınmaq, müxtəlif dinlərin və millətlərin nümayəndələrinə səmimi münasibət kimi keyfiyyətlər ona həmişə hörmət və başucalığı gətirmişdir. Nəticədə, ölkəmizdə yaşayan xalqlar, etnik qruplar öz adət-ənənələrini, mənəvi sərvətlərini yaşatmış, zənginləşdirmişlər.

AÇAR SÖZLƏR

multikultural dəyərlər, şifahi xalq ədəbiyyatı, lirika, növ, milli dəyərlər

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 17.04.2024

Qəbul edilib: 20.05.2024

METHODS

Expression of Multicultural Values in Lyrical Folklore Samples and Arrangement of Appropriation

Gunel Hummatova (Paniyeva)

Doctor of Philosophy in Philology, Head Teacher, Department of Literature Teaching Technology, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: gunelpaniyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8916-3484>

ABSTRACT

Examples of oral folk literature that have stood the test of centuries immediately attract attention with their ease of genre, clarity of language and style, poetic capacity, and originality. One of the most important aspects that attract attention in this branch of our literature is the expression of respect and reverence for other peoples. It is known that Azerbaijan has been the homeland of a small number of peoples and ethnic groups. The qualities in the nature – national character of the Azerbaijani Turkish people, such as respect for people, worship of truth and justice, and not looking at others with alien eyes, have always brought them respect and honor. As a result, the peoples and ethnic groups living in our country have preserved and enriched their traditions and spiritual wealth.

KEYWORDS

multicultural values,
oral folk literature,
lyrics, genre,
national values

ARTICLE HISTORY

Received: 17.04.2024

Accepted: 20.05.2024

Giriş

Məqalədə multikultural dəyərlərin Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatında xüsusi mövqeyə malik olduğu araşdırılmışdır. Multikulturalizmin Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olması faktı mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Dünya alimləri multikulturalizmin “fundamentallığı”, “universallığı” ilə bağlı razılığa gələ bilmirlər. Bu anlayışa verilən təriflər də bir-birindən fərqlənir. “The Harper Colins sosiologiya lüğəti”ndə əks etdirilmiş tərif belədir: *“Multikulturalizm bir çox cəmiyyətlərin xüsusiyyəti kimi plüralizmin mövcudluğunun etiraf olunması və inkişafı deməkdir”*. Azərbaycanda bütün milli azlıqların yaşamaları və milli kimliklərini qoruyub saxlamaları üçün hər cür şərait yaradılmışdır. UNESCO-nun 2 noyabr 2001-ci ildə qəbul olunmuş “Mədəni müxtəliflik haqqında ümumdünya Bəyannaməsi”nin “Mədəni müxtəliflik, bəşəriyyətin ümumi irsi” adlı 1-ci maddəsində deyilir: *“Mübadilənin, innovasiyanın və yaradıcılığın mənbəyi olan mədəni müxtəliflik təbiət üçün biomüxtəlifliyin zəruri olduğu kimi bəşəriyyət üçün də zəruridir. Buna görə də mədəni müxtəliflik bəşəriyyətin ümumi irsidir və o, indiki və gələcək nəsillərin rifahı naminə tanınmalı və təsdiq olunmalıdır”*.

Zənginliyi ilə diqqəti cəlb edən şifahi xalq ədəbiyyatımızın həyatı əksətdirmə üsulu baxımından *lirik, epik, dramatik* olmaqla üç növü vardır. Ədəbi növlərin hər birinin janrları zaman keçdikcə zənginləşmiş, püxtələşmişdir. Lirik və epik folklor nümunələrinin daha çox olduğunu və geniş yayıldığını müşahidə etmək mümkündür. Ədəbi növlərin janrları şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus keyfiyyətləri və bəzi cəhətləri ilə bir-birinə bənzəsələr də, aralarında məzmun və forma baxımından fərqlərin olduğunu da görmək mümkündür.

Həyatı tərənnüm və təsvir yolu ilə əks etdirən lirik növün janrları, əsasən, aşağıdakılardır: nəğmələr (əmək nəğmələri: holavarlar, sayaçı sözləri; mövsüm nəğmələri; mərasim nəğmələri: toy və ya yas nəğmələri; məişət nəğmələri: layla, oxşama; qəhrəmanlıq nəğmələri), bayatılar və mahnılar.

Bu janrlara məxsus çoxsaylı nümunələrlə tanışlıq ümumləşdirilmiş fikir söyləməyə əsas verir. Nümunələrin hamısında böyük qəlb sahibi olan zəhmət adamının ürək çırpıntıları, arzuları, xeyirxah niyyətləri öz əksini tapmışdır. Bunlar milli-mənəvi dəyərlərimizə böyük önəm verən, həyatda müsbət nə varsa, onu uca tutan və layiqincə qiymətləndirən əmək insanının qəlbindən süzülüb gələn əbədiyaşar sənət nümunələridir. Bu nümunələrin heç birində şər, pisliyin təbliği, eləcə də başqa bir xalqın mənlilik, şərəf və ləyaqətinə toxunacaq kiçik işarə belə yoxdur. Onlar xalqın milli-mənəvi dəyərlərini özündə ləyaqətlə yaşadır və əsrdən-əsrə ötürür.

Əsas hissə

Fərqli məzmunlu nəğmələrin yaranmasının bir çox səbəbləri var. Məsələn, birbaşa əmək prosesində ifa edilən əmək nəğmələrində ağır əl əməyini yüngülləşdirmək, müəyyən ahəngə uyğun icra etmək arzusu olmuşdur. Əlbəttə, ilk nümunələr sadə, hətta bəsit şəkildə yaranmışdır. Zaman ona öz sığalını çəkmiş, nəticədə, həmin nümunələr məzmunca dolğunlaşmış, oynaq, oxunaqlı, ahəngdar bir şəkil almışdır.

Əmək nəğmələrinin yaranma tarixi çox qədimdir. Belə bir fikir var ki, onların yaranması insanların dəstə, tayfa, qəbilə halında yaşadıkları dövrlə bağlıdır. Həmin dövrün məhsulları, təəssüf ki, günümüzə kimi gəlib çatmamışdır. Zaman keçdikcə bu nəğmələrdə diferensiasiya baş vermiş, yəni peşə və sənətlə bağlı əmək nəğmələri yaranmağa başlamışdır. Belə ki, nəğmələrdə görülən işin səciyyəvi xüsusiyyəti, peşəyə məxsus bu və ya digər cəhət özünü göstərməyə başlamışdır. Daha dəqiq deyilsə, məsələn, ovçuluq, əkinçilik, maldarlıq, balıqçılıq və s. ilə bağlı yaranan nəğmələr onlara məxsus səciyyəvi cəhətləri, işin icra özəlliyini əks etdirmişdir. Əmək nəğmələrindən olan *holavarların* qədim nümunələri hafizələrdə uzun əsrlər yaşamış, nəhayət, yazıya köçürülmüşdür. Öz ağır əməyini yüngülləşdirmək üçün müəyyən ritmli nəğmələr deyən cütçü holavar səsləndirir, öküzə müraciətlə ona güvəndiyini dilə gətirir:

Öküz, öküz, xan öküz,
Dırnaqları qan öküz,
Sən kotana güc eylə,
Mən də deyim, can öküz [1, s. 52].

Digər bir əmək nəğməsi – *sayaçı sözləri* heyvandarlıqla, qoyunçuluqla bağlıdır. Bu nəğmələrdə kəndli həyatında qoyunçuluğun böyük əhəmiyyəti təsvir edilir. Çoban ailəsinin, ümumiyyətlə, insanların rifahını təmin edən qoyuna müraciət edir, onun bərəkət gətirməsindən ürəkdolusu danışır:

Nənəm, a nazlı qoyun,
Qırqovul gözlü qoyun,
Pendiri kəsmə-kəsmə,
Qatığı üzül qoyun [2, s. 95].

Xalqımızın yaratdığı sağın nəğmələri, ovçu nəğmələri, balıqçı nəğmələri və s. peşə, sənət dünyası barədə maraqlı, həyəcanlı məlumatlarla zəngin olur:

Kətan üzüldü, Yahu!
Suya düzüldü, Yahu!
Qayığım yelə düşdü,
Buruldu selə düşdü.
Sal gətir sala gəlsin... [2, s. 99].

Əsrlər boyu yaşamış *mövsüm nəğmələri* ilin müxtəlif fəsilləri ilə bağlı olub, yaz, yay, payız, qış haqqında təsəvvürləri əks etdirir. “Xıdır” və “Qodu-qodu” məşhur mövsüm mərasimləri idi. “Xıdır Nəbi” həmçinin “Xıdır İlyas” haqqında nəğmələr adı ilə də tanınırdı. Bu nəğmələr yaşıllıq, yağış arzusu ilə təşkil edilən mərasimlərdə oxunurdu. İnsanlar, xüsusən əkin-biçinlə məşğul olanlar üçün su çatışmazlığı, quraqlıq həmişə böyük təhlükə mənbəyi olmuşdur. Məhz buna görə də qədim insanlar özlərinin yağış arzularını ifadə edən nəğmələr oxuyurdu.

Xanım, ayağa dursana,
Yük dibinə varsana,
Boşqabı doldursana,
Xıdırı yola salsana [2, s. 113].

Aramsız yağan yağış da bəzən təsərrüfata böyük ziyan vururdu. İnsanlar buna mane olmaq üçün arzularını ifadə edən “Qodu-qodu” mərasimini təşkil edirdilər. Uşaqlar, yeniyetmələr günəşin rəmzi olan gəlinciyi bəzəyir, qapı-qapı gəzir, tamaşalar təşkil edir, mahnılar oxuyurdular. Onlara hədiyyələr verilirdi. Mahnıların məzmununda günəşin rəmzi olan “Qodu”nun tərfi geniş yer tuturdu.

Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan keçəndə
Qırmızı günü gördünmü?

Qoduya qaymaq gerek,
Qablara yaymaq gerek,
Qodu gün çıxarmasa,
Gözlərin oymaq gerek [2, s. 113].

Xalqımızın adət-ənənələrini, məişətdəki özəlliklərini, etiqadlarını əks etdirən və yaşadan *məişət mərasimlərinin* də tarixi çox qədimdir. İnsanlar yas, dəfn, doğum, toy mərasimlərini əsrlər boyu yaşatmışdır. Bu mərasimlərdə müxtəlif məzmununda mahnılar oxunmuşdur. Məişət mərasimləri içində yas və toy mahnıları mühüm yer tutur.

Mənbələr təsdiq edir ki, qədim türklər – azərbaycanlılar yas mərasimlərində mahnılar ifa etmiş, dünyasını dəyişən insan haqqında xoş xatirələrini yada salmışlar. Bu mahnılar qədim zamanlarda *ağı* adlandırılmışdır. Ağılar təkcə sadə insanların deyil, adlı-sanlı insanların, sərkərdələrin də yas məclislərində səsləndirilirdi. Tanınmış yazıçı Ə. Haqverdiyev bu barədə yazır: *“Qədim Azərbaycanda ölən böyük qəhrəmanlar üçün ağlamaq bir adət idi. Qəhrəman ölən günü camaatı bir yerə toplayırdılar. Bu toplantıya “yuq” deyirdilər (“yuq” ağlamaq sözündəndir). Toplananlar üçün qonaqlıq düzələrdi, xüsusi dəvət edilmiş “yuqçular” isə ikisimli qopuz çalıb oynayırdılar. Yuqçu əvvəlcə mərhum qəhrəmanın igidliklərindən danışib onu tərifləyirdi. Sonra isə qəmli havaya keçib şanlı qəhrəman üçün ağı deyərdi. Toplananlar hönkür-hönkür ağlayardı”* [4, s. 392].

Ağılar məzmunca üzüntülü və təsirlidir. Doğmalarını itirənlərin dilindən səslənən bu mahnılar emosional və təsirli olmaları ilə seçilir:

Ağacda xəzəl ağlar,
Dibində gözəl ağlar,
Belə oğlu ölən ana
Sərkərdən gəzər ağlar [2, s. 116].

Yaxud:

Can qardaş, canım qardaş,
Ağlayır canım qardaş.
Baş qoydum dizin üstə
Qoy çıxsın canım, qardaş [2, s. 116].

Mərasimlər içərisində toyla bağlı olanlar daha geniş yayılaraq məşhurlaşmış. Onların tarixən qədim olduğunu bütün tədqiqatçılar təsdiq edirlər. Azərbaycanın bütün bölgələrində keçirilən bu məişət mərasimlər böyük coşqu, sevinclə müşayiət olunurdu. Hər ailə öz imkanı daxilində toyun dəbdəbəli keçməsi üçün çalışırdı. Toy mərasimi çoxmərhələli olması ilə də fərqlənir: elçilik, nişanqoyma, xınayaxma, gəlinin gəlməsi, ziyafət gecəsi və s. Bu mərhələlərin hər birinin də özünəməxsus rəqsləri, mahnıları vardır. Məsələn, aşağıdakı nümunələr elçilik mərhələsində səsləndirilirdi:

Quda, evin var olsun,
Dörd yanı divar olsun,
Qızınızı istəyirik
Qoy ucuz bazar olsun [2, s. 118].

Yaxud:

Quda, gəlmişik biz sizə,
Hörmət ediniz bizə,
Bu gecə qız sizdədir,
Sabah aparırıq bizə [2, s. 118].

Toy mahnılarının içində həm sayca, həm də keyfiyyətcə daha çox fərqlənən gəlin haqqında olanlardır. Bu mahnılarda gəlinə xüsusi dəyər verilir. Evin bütün müşkül işlərində ondan böyük töhfə gözlənilir. O, ana, sədaqətli ömür-gün yoldaşı kimi səciyyələndirilir:

Dur ayağa qız gəlin,
Tellərini düz, gəlin.
Toyxana səni gözlər
Düş ortaya süz, gəlin.
Gəlin, bəxtin mübarək.
Gəlin, taxtın mübarək [2, s. 119].

Məişət nəğmələri olan laylalar, oxşamalar folklorun geniş yayılmış janrlarıdır. Onlar daha çox ananın dilindən səsləndirilir. Körpəsinə sonsuz məhəbbətini ifadə edən ana onun gələcəyi haqqında arzu və istəklərini də dilə gətirir:

Laylay dedim, yatasan,
Qızılgülə batasan.
Qızılgülün içində
Şirin yuxu tapasan.
Balam, layla, a layla,
Körpəm, layla, a layla.

Azərbaycan folkloru antologiyası. Bakı, 1994

Oxşamalar məzmunca laylalara oxşasalar da, onları eyniləşdirmək olmaz. Oxşamalarda körpəsinə əyləndirən, əzizləyib oynadan ananın səmimi hissləri əks edilir:

Balama qurban inəklər,
Balam haçan iməklər? [2, s. 260]

Yaxud:

Tüstüsüz damlar,
Sarı badamlar,
Tənbəl adamlar,
Bu balama qurban [Bakı, 1994].

Bayatılar mövzuca rəngarəng olub, insanın həzin duyğularını, dərin hisslərini, könül dünyasını səmimi şəkildə ifadə edən kiçikhəcmli lirik folklor nümunəsidir. Həcmcə böyük olmayan bayatıların hər birində dərinmənalı fikirlərin ifadə edildiyini müşahidə etmək mümkündür. Bu nümunələrdə daha çox vətən sevgisi, vətən həsrəti, saf məhəbbət, ayrılıq, mərdlik, mübarizlik, qorxmazlıq kimi məsələlərə önəm verilir. Bayatıları fərqləndirən cəhətlərdən biri də onlarda mühüm tarixi hadisələrin izlərinin qorunub saxlanılmasıdır. Dövrün mühüm sosial və siyasi vəziyyətinə bir çox bayatılarda xüsusi aydınlıqla münasibət bildirilmişdir.

Əzizim, haramı gəldi,
Haram haramı gəldi.
Ərəb gəldi ulusdan,
Tatar haramı gəldi [2, s. 235].

Yaxud:

Apardı tatar məni,
Qul edib satar məni.
Yarım vəfalı olsa,
Axtarıb tapar məni [2, s. 235].

Bu nümunələrin tatar-monqol işğalı dövründə yarandığına şübhə ola bilməz. Ərəb işğalı dövründə yaranan yüzlərlə bayatıda həmin tarixi dönmənin xüsusiyyətləri əks olunmuşdur.

Əzizinəm hər aylar,
Keçər günlər hər aylar.
Qul qardaşım Bağdaddan
Gəncə deyib haraylar [2, s. 235].

Bir sıra hallarda bu və ya digər bayatının yaranma tarixi barədə fikir söyləmək mümkün olur.

Təbriz üstü daşlıdır,
Torpağı zər daşlıdır.
Dindirməyin Təbrizi,
Gözləri qan yaşlıdır [2, s. 238].

Bu bayatının Vətənimizin ikiye parçalanmasından sonra yarandığına şübhə etməmək olar.

Lirik növün sevilən, geniş yayılan janrlarından olan *mahnılar* da mövzuca rəngarəngdir. Mahnılar nəğmələrdən özünəməxsus musiqi havasının olması ilə fərqlə-

nir. Məzmunca müxtəlif olan mahnılarda xalqın vətənə, həyata, insanlara, dostə, təbiətə, düşmənə münasibətini aydın şəkildə hiss etmək mümkündür. Xalq mahnılarda öz igidlərini də unutmamışdır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, yaxın keçmişdə – XIX yüzillikdə qamaq nəğmələri yaranmağa və sürətlə yayılmağa başlamışdır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, mahnılarda mühüm tarixi hadisələr ya bütövlükdə, ya da onların izləri öz əksini tapıb. Bu baxımdan Gəncədə rus vəhşiliyini əks etdirən “Gəncənin qırğını” mahnısı səciyyəvidir. Uzun illər dillər əzbəri olan bu mahnını unutturmaq üçün rus sovet hakimiyyəti ciddi qadağalar qoymuşdu. Azərbaycan SSR-nin manqurtlaşmış rəhbərləri və üzdənirəq məmurlar bu mahnının oxunmasını açıq və gizli hədələrlə unutturmağa çalışırdılar. Mahnıda deyilir:

Bayraqları bürc üstündə qurdular,
Tifil uşaqları hamı qırdılar,
O zaman ki Cavad xanı vurdular
Sanasan qırıldı beli Gəncənin,
...Al qana boyandı çölü Gəncənin [2, s. 249].

Xalq mahnılarının böyük bir qismində dərin məhəbbətlə sevən insanın munis hisslərinin ifadəsinə geniş yer verilmişdir. Bu mahnılarda sevən aşiqin səmimi hissləri, sədaqəti təsirli bədii boyalarla əks etdirilmişdir. Bu baxımdan “Ahu kimi”, “Bülbüllər oxur”, “Kəklik”, “Azərbaycan maralı”, “Gül açdı” və s. mahnılar dillər əzbəridir. Onlarda sözlə musiqinin yaratdığı ahəngin insana bağışladığı estetik təsiri dilimizi bilməyən dinləyicilər də etiraf edir.

Gül açılənda yaz olur, bəh, bəh, bəh!
Kədərım, qəmim az olur, bəh, bəh, bəh!
Gözəldə işvə-naz olur, bəh, bəh, bəh!
Gəl-gəl, gözəl yar, sevirəm səni! [2, s. 250]

Kollektiv şəkildə ifa edilən xalq mahnılarımız çevikliyi, ahəngdarlığı ilə diqqəti cəlb edir.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, lirik folklorun hər bir janrında xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri ilə yanaşı, ümumbəşəri dəyərlər də öz əksini tapıb. Təqdim edilən nümunələrin gənclərimizin təlim-tərbiyəsində əvəzsiz rolu vardır. Bu, ali pedaqoji məktəblərin filologiya fakültələrində tədris edilən “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”

fənninin öyrənilməsində diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu istiqamətdə aparılan işin səmərəliliyinə nail olmaq üçün auditoriyada aparılan işlərlə auditoriyadan kənar aparılan işlərin əlaqələndirilməsi məqsədəuyğundur. Həmin işlər məzmunca yaxın olsalar da, aralarında fərqlərin olduğunu da unutmaq olmaz. Auditoriyada tələbələrin müstəqil işi üçün təklif edilən tapşırığa aid nümunəyə nəzər salaq.

Tapşırığı icra edərkən öyrəndiyiniz nümunələrdən istifadə edin.

1. Lirik folklorun hansı janrları var? Sizcə, onlardan hansılarının yaranma tarixi daha qədimdir?
2. Milli-mənəvi dəyərlər dedikdə nə başa düşürsünüz?
3. Milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin ifadə olunduğu lirik folklor nümunələrini xatırladın.
4. Onları təhlil edin.

Auditoriyadan kənar müstəqil iş üçün tapşırıq

1. Yaşadığınız ərazidə lirik folklor nümunələrini toplayın.
2. Topladığınız nümunələrdə milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri müəyyənləşdirin.
3. Topladığınız nümunələri təhlil edin.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. I c. (1994). Naxçıvan folkloru. Bakı, Sabah.
2. Əfəndiyev P. (2012). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil.
3. Abdulla K. (2017). Azərbaycan multikulturalizmi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı.
4. Hacıyeva M., Alışova N. (2016). Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir. Bakı.
5. Yaqubqızı M. (2016). Azərbaycan folklorunda tolerantçılıq və multikulturalizm. Bakı, Elm və təhsil.